

תכנון מסע מצרי לכנען בימי אמנחותפ הד'

מאת

חנוך רביב

בקרב החוקרים העוסקים בתקופת אל-עמארנה רווחת הדעה, כי במאה הי"ד לפסה"ב התמוטט השלטון המצרי בכנען. לדעתם היו הגורמים העיקריים להתמוטטות זו התערבותה הפעילה של ממלכת החיתים בענייני סוריה ואזלת-ידו של אמנחותפ הד', שהקדיש את כל תשומת-לבו לעריכת שינויים דתיים במצרים ונתקל בהתנגדות חריפה מצד חוגים בעלי השפעה בארץ היאור¹. אכן, לאור התמונה המצטיירת בשעת קריאת איגרותיהם של מושלי סוריה וארץ-ישראל אין להטיל ספק, כי ירדה קרנו של המינהל המצרי בפרובינציה כנען. ברם, את הרפיון הפוליטי והצבאי אשר פקד את מצרים אין לפרש בהכרח כהתעלמות מן הנעשה במרחב זה, ואף לא כהזנחת האינטרסים המצריים. מן האיגרות מימי אמנחותפ הד', המהוות חלק ניכר מלוחות הארכיון מאל-עמראנה, עולה, כי חצר פרעה היתה ערה למתרחש בכנען וכי רבה היתה הפעילות המצרית, הן בתחום הדיפלומאטי והן בגסיונות להשיג הכרעות בכוח הזרוע, אף-כי בקנה-מידה לוקאלי, ובעיקר בארץ-ישראל. עם סוג זה של גסיונות נמנה הסיוע שהגישו זרת, מלך עכו, ואַנְדְרִת, מלך אכשף, לְשׁוֹרְדַת, מושל מדרום הארץ, במלחמתו בַחֲבַר, סיוע שהוגש, כפי הנראה, בהשראת מצרים².

1. על הרקע ההיסטורי של תקופת אל-עמארנה, ובמיוחד על ימי אמנחותפ הד', ראה: A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, Oxford 1961, pp. 212 ff., 230 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend vor Chr.*, Wiesbaden 1962, pp. 174 ff. J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna Tafeln*, I, Leipzig 1915.
2. עיין לוח AO 7096, שפורסם לראשונה ב-F. Thureau-Dangin, *Nouvelles lettres d'El Amarna*, RA, 19, 1922, p. 106 (להלן: RA, 19). ודיון בו ראה: A. Alt, *Neues über Palästina aus dem Archiv Amenophis' IV*, S. A. Mercer, *The Tell*, Kleine Schriften, III, 1959, p. 162. מספר המכתב הוא 290a. כן ראה תרגומו של אולברייט ב-ANET, p. 487.

נראים הדברים, כי באותו פרק-זמן שוב עלה בידי המצרים להטיל את מרותם על גזר, אחרי הימים הסוערים של מלחמת מִלְפָּאֵל, מושל העיר, ובעלי-בריתו בעֶבְד־חִפֵּי, שליט ירושלים³. מן הראוי אפוא להדגיש, שהתרחשויות אלו מעידות על רצונה הברור של מצרים להוסיף ולהחזיק בעמדותיה בכנען, ואין בהן כל סימן לאדישות.

כאמור, לא חרגה פעילות זו מתחומים מוגבלים ולא הקיפה את המרחב כולו. לפיכך לא ראו בה שרי מצרים תגובה שהלמה את הבעיות הבעורות, שדרשו, לדעתם, פתרונות ראדיקאליים ומקיפים יותר. הדעת נותנת, כי אמנם גיבשו אמנחותפ הד' ויועציו תכניות מתאימות וכי אינפורמאציה על תכניות אלו הועברה למושלי סוריה וארץ-ישראל, שכן שומה היה על פרעה לשתף את נאמניו בכנען, כדי להכניס לבאות. אם אמנם כך היה הדבר — ודאי אפשר למצוא בלוחות מאל-עמארנה רמזים לצעדים שעמד פרעה לנקוט כדי לממש את תכניותיו.

ואכן, ממספר רב של איגרות אנו למדים, כי במצרים נרקמה תכנית מרחיקה-לכת ורבת-היקף. נמצאו יותר מעשרים איגרות וקטעי איגרות שבהם הגיבו מושלים מסוריה ומארץ-ישראל על הבשורה בדבר מסע מתוכנן של צבאות מצרים⁴. המלכים נדרשו לעמוד במצב-הכּן ולמלא, כנדרש בימי מלחמה, את חובותיהם כוואסאלים⁵. בנוסח זהה כמעט אישרו המלכים את קבלת הוראותיו

3. כניעת גזר למצרים בימי אמנחותפ הד' מסתברת ממכתבי אדדנ (בעל שפט ?) ויפח', מושלי העיר אחרי מלכאל : מס' 292—295 ; 297—300. מבחינה זאת חשוב במיוחד מכתב מס' 292 ; והשווה מאמרי בתרביץ, לג, תשכ"ד, עמ' 6.

4. ראה מכתבים מס' 141 : 18—30, 142 : 11—31 (מביירות) ; 144 : 18—21 (מצידון) ; 147 : 36—38 (?) (מצור) ; 191 : 4—8 (מר'ח'ז) ; 193 : 8—16 (מן המושל דִּיֵּת) ; 195 : 24—32 ; והשווה : מס' 196 : 33—37 (מדמשק) ; 201 : 9—24 (מזֶרְבֶּשֶׁן) ; 202 : 15—18 (מן המושל אַמִּישֵׁ) ; 203 (משסח'מ) ; 204 (מקנ) ; 205 : 9—18 (מדב) ; 206 : 9—17 (מנַזֶּב) ; 216 : 6—14 (מן המושל בִּינֵן) ; 223 : 7—10 (מאכשף) ; 227 : 13—17 (מחצור) ; 292 : 39—40 (מגזר) ; 296 : 33—35 (מן השר יח'תר) ; 324 : 10—15, 325 : 15—19 (מאשקלון) ; 337 : 7—23 (מן המושל ח'זר). הבאנו כאן רק מכתבים שבהם נזכרו ההכנות במפורש. לא הזכרנו מכתבים רבים העשויים לרמוז אף הם להכנות אלו, כגון מס' 217, 218, 232, 247, 306, 334, ועוד.

5. על דרישות מימי אמנחותפ הג' למלא חובות של ואסאלים ראה מכתב מס' 55 : 10—16. על נוהג זה ראה גם : A. Malamat, Campaigns of Amenhotep II and Thutmose IV to Canaan, *Scripta Hierosolymitana*, 8, 1961, pp. 221 ff.

של פרעה בדבר ההכנות שעליהם לעשות לקראת בואו של צבא־הקשתים המצרי. מרבית האיגרות מעידות, כי שולחיהן נצטוו לעמוד בראש צבאם ולהילוות אל חילות המצרים.⁶ באיגרות מספר הודיעו המושלים על הכנת מלאי של מזון ומשקה, שמן, תבואה, קש, צאן ובקר.⁷ כן מתברר, כי אחדים מהם נדרשו להכין דברים מיוחדים, כגון אוהלים.⁸

נוסחן הזהה על־פירוב של האיגרות הנ"ל מעיד, כי נכתבו בתשובה על פניות, שאף הן היו דומות זו לזו בתוכן ובנוסח. למרבה המזל נשמר טופס שלם מן ההוראות ששיגר אמנחותפ הד' למלכי סוריה וארץ־ישראל, הלוא הוא הלוח אל אנדרת, מלך אכשף.⁹

בלוח זה ארבע פסקאות. הראשונה והאחרונה שבהן אינן בהכרח קשורות בנושא האיגרת. האזרה שברישא לשמור את עיר המלך (שורות 3—5) מופיעה גם בפתיחותיהן של איגרות אחרות משל פרעה, ומשום כך אף מצאה הד בתשובות־הנימוסין של רבים ממושלי כנען.¹⁰ סיום המכתב, הכולל הודעה על שלומו הטוב של פרעה (שורה 17 ואילך), חוזר אף הוא באיגרות ששיגר פרעה למושלי כנען.¹¹

תוכנו העיקרי של הלוח כלול בשתי הפסקאות האמצעיות: הצו להישמע

6. מס' 141 : 18—30, 142 : 25—31, 144 : 18—21, 195 : 24—32, 201 : 17—24, 203 : 19—13, 204 : 14—20, 205 : 9—18, 206 : 9—17.

7. מס' 193 : 20—24, 324 : 10—15, 325 : 15—17.

8. מס' 337 : 8—12.

9. לוח AO 7095; פורסם ב־*RA*, 19, p. 100 ונדון במאמרו של אלט (לעיל, הערה 2), עמ' 159. אלט היה הראשון שרמז לאפשרות של תכנון המסע (שם, עמ' 160, הערות 3—4). בספרו של מרסר מספר הלוח הוא 222a. כן ראה תרגומו של אולברייט : *ANET*, p. 484. תרגום עברי של הלוח מובא בקובץ : מקורות לתולדות ישראל וארצו בתקופת המקרא — האלף השני לפסה"ג, בעריכת א. מלמט, ירושלים תשכ"ה, עמ' 227—229.

10. ראה מס' 99 : 6—9 ; והשווה : מס' 55 : 7—9, 74 : 5—8, 141 : 41—46, 147 : 61—

63, 209 : 11—16, 221 : 11—16, 227 : 5—7 ועוד.

11. ראה מכתב פרעה אמנחותפ הג' אל מלכאל, מושל גזר, ב־*G. Dossin, Une nouvelle lettre d'El Amarna, RA*, 31, 1934, pp. 125 ff.

דיון במכתב זה ראה : ב. מייזלר (מזר), תעודה חדשה מגניזת אל־עמארנה, ידיעות, ב, תרצ"ה, עמ' 38 ואילך. מכתבים אחרים מחצר־המלכות במצרים בעלי סיום דומה הם : 99 : 21—26, 162 : 78—81, 163 : 6—10. השווה הנוסח שבחליפת־המכתבים בין פרעה ובין מלכי המדינות הגדולות שבמזרח, אף־כי שם הוא מצוי בראש המכתבים. ראה מס' 1 : 1—9, 2 : 1—5, 3 : 1—6, 5 : 1—12, 6 : 1—7 ועוד.

לשליח המלכותי (שורות 6—14) והפקודה להכין מלאי (שורות 15—17). בלוחות אחרים ודאי היתה כלולה הדרישה להכין צבא.

לתשומת-לב מיוחדת ראויה הידיעה, כי השליח הנזכר הוא אדם רם-מעלה בשם חֲנַן בֶּן מֵאֲרִי, נושא התואר "רבצ המלך בארץ כנען". פקיד אחר שנזכר במכתבים הנוגעים לענייננו הוא הרבצ מִי. הידוע כאחד ממקורביו של אמנחותפ הד' ¹². מסתבר אפוא, שאיגרותיו של פרעה הופקדו בידי אנשים מהימנים ביותר, שנצטוו, ככל הנראה, לעסוק גם בהכנות למסע בפרובינציה עצמה. מכאן ודאי גם הצו המפורש להישמע לשליחו המיוחד של פרעה.

תוכן האיגרת מעיד, שההכנות למסע במצרים גופה קרבו להשלמתן. שהרי הכנת המזון וגיוס חילות-העזר המקומיים תלויים היו בגיוס הצבא ובארגונו במצרים.

על היקף המסע המתוכנן אפשר ללמוד מן האיגרות הרבות, יחסית, שבהן הוא נזכר. שמות הערים שמהן שוגרו הלוחות מעידים, כי — פרט לרַחֲמִין — שלח אמנחותפ הד' את הוראותיו לממלכות ששכנו מדרום לקו ביירות—דמשק. באיגרות מן הערים שמצפון לקו זה אין למצוא אפילו רמז קל לעניין המסע, ולפיכך ניתן לשער, כי יעדי המסע היו ביירות ודמשק, בין אם כיעדי הסופיים ובין אם כנקודות-היערכות לקראת התקדמות נוספת צפונה.

משמות הערים הנזכרות באיגרות נמצאנו למדים, כי הצבא המצרי עמד לעבור ב"דרך-הים" ולהתפצל לשתי זרועות בהגיעו לארץ-ישראל. על הזרוע האחת היה להמשיך הישר צפונה, בואכה ביירות ¹³, ואילו הזרוע האחרת היתה צריכה לפנות מזרחה, ולעלות לדמשק ב"דרך-המלך" שבעבר-הירדן המזרחי ¹⁴. מסלול זה אינו בגדר חידוש, שכן עברו בו מסעות-צבא מצריים לפני אמנחותפ הד', ואף לאחריו. חילות המצרים כבולים היו בשימושם בעורקי-התחבורה, והיו נאלצים לעבור בדרכים הראשיות החוצות את ארץ-ישראל

12. מס' 216 : 6—14, 337 : 25—30. על פקיד זה ראה : W. Spiegelberg, *Der Rabiş*

Maia der El Amarna Tafeln in einer ägyptischen Inschrift, *ZAS*, 30, 1916, pp. 299 ff.; Malamat, *op. cit.* (n. 5), p. 229; E. F. Campbell Jr., *The Chronology of the Amarna Letters*, Chicago 1964, pp. 74—75

13. על מסלול זה מורה הזכרת הערים אשקלון, גזר, אכשף. צור (?) , צידון וביירות.

14. על מסלול זה מצביעה הזכרת הערים דב, קנ, סח'מ, גוב, ורשבנ (כולן בבשן ;

לזיהוין של ערים אלו ראה : B. Maisler, *Untersuchungen zur alten Geschichte* : *und Ethnographie Syriens und Palästinas*, Giessen 1930, pp. 43—45

לאורכה. אין תימה אפוא, שגם במקרה שלפנינו התכוון הצבא לעבור בדרכים הראשיות. ברם, שלא כבמרבית המסעות המצריים הידועים לנו, שהתנהלו לאורך ציר-תנועה אחד, היה על הצבא המצרי להתקדם בשני צירים מקבילים, בלי שתתחברנה זרועותיו לפני הגיען לסוריה, דוגמת מסעו של סתי הא'¹⁵.

חילות-העזר הכנעניים ודאי היו צריכים להתקבץ בנקודות-ריכוז לאורך הדרכים המוליכות לביירות ולדמשק, כדי לתגבר את קשתי פרעה¹⁶.

לאור הדברים האמורים לעיל היו ערי-המדינות — ביירות שעל חוף הים התיכון ודמשק שבפאתי המדבר — הגבול הצפוני הריאלי של השלטון המצרי בעת תכנון המסע. ניתן לשער, שעל צבאות מצרים הוטלה המשימה לשנות מעיקרו את המצב ששרר באותו פרק-זמן בחוף הפיניקי ובארץ דמשק. רמזים למניעים שהביאו לשיגור משלחת צבאית לאזורים אלה אפשר למצוא בלוחות מספר מארכיון אל-עמארנה, שבהם מתוארים — במישרין או בעקיפין — המאורעות שהתרחשו בקירבת יעדיו המשוערים של המסע.

אין ספק, שעריכת מסע לאורך חוף הים היתה כרוכה בפעילותו של אֶזֶר בן עֶבְד־אֶשְׁרֵת, מושל ארץ אֶמֶר, אשר סמך על התמיכה החייתית שניתנה לו ואיים להשתלט לחלוטין על החוף הפיניקי. לפי התכנית התכוונו, כנראה, המצרים לשחרר את העיר גבל מן המצור ששם עליה אזר. אולם עוד בטרם הגיעה הידיעה המעודדת על המסע, נמלט מושל גבל, רַב־אֶד, ומצא מקלט אצל עַמְנַךְ, מלך ביירות. על כך אנו למדים מן האיגרת שבה מדווח עמנר לפרעה על הכנותיו למסע, איגרת שבה נזכרת גם נוכחותו של רב־אד בביירות¹⁷.

(בעלת הגישה לעבר-הירדן המזרחי; וראה לוח מס' AO 7094: 17-20, שפורסם ב- RA, 19, p. 96), דמשק ורח'ז. מיקומה של העיר האחרונה אינו מחוור כל צורכו, אולם לאור הזכרתה ברשימת ערי כנען מימי תחותימס הג' דומה, כי יש לבקשה בין לבא-חמת ובין קדש בבקעת הלבנון הצפונית. וראה: י. אהרוני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא — גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 143; הלק (לעיל, הערה 1), עמ' 131. העיר רח'ז לא היתה בין עושי דברה של מצרים, ולפיכך אין להניח, כי יכלה לשמש נקודת-היערכות לצבא המצרי.

15. סיכום של המסעות המצריים לכנען, בצירוף זיהוי הערים הנזכרות, מראי מקום ומפות, אפשר למצוא בספרו של אהרוני (לעיל, הערה 14), עמ' 136 ואילך. כן ראה: הלק (לעיל, הערה 1), עמ' 121 ואילך.

16. מציאות דומה עולה ממכתבי תענך וממכתב שנשלח אל מושל גזר. ראה: מלמט (לעיל, הערה 5), עמ' 221 ואילך.

17. מס' 142: 15-31. איגרת פרעה הגיעה אפוא לביירות סמוך לבואו של מושל

אשר ליעד השני, דמשק — דומה שאמנחותפ הדי' רצה לחזק את מעמדו של בְּרִינֹן, מושל אֶפֶס, נוכח המזימות שחרשו נגדו מושלים אחדים, ביניהם שכניו מדרום¹⁸. שכנים אלה הם שהניעו את המצרים לתכנן את המסע דרך עבר-הירדן, ב"דרך-המלך", ולא להתקדם במישרין לעבר בקעת הלבנון. גראים הדברים, שהסיבה העיקרית לתכנון המסע לדמשק היתה השאיפה לסכל את מזימותיהם של אֶתְנַמֶּן, מושל קדש, ושל אזר, מושל אמר. שיתוף-הפעולה בין שני מושלים אלה והעידוד שנתנו להם החיתים נזכרים בכמה מכתבים לפרעה¹⁹. המניעים הנזכרים לעריכת המסע מעידים, כי המצרים לא רק התכוונו להגן על עמדותיהם בסוריה, אלא גם עמדו להסתער על מוקדי ההתנגדות במרחב כולו.

מותר לשער, כי בסוריה ובארץ-ישראל נפוצו ידיעות על המסע²⁰, שהתקרב בינתיים לשלב של ביצוע. השליטים המקומיים ודאי שקלו מחדש את עמדתם לגבי מצרים, בעקבות החשש מפני הצבא המצרי. בכך גם משום הסבר לאחת העובדות התמוהות, לכאורה, הנזכרות במכתבי אל-עמארנה: נסיעת אזר, מושל ארץ אמר, מצרימה לפי דרישת אמנחותפ הדי', וזאת לאחר שאזר פרק מעליו את עול מצרים, ובכיבושיו הנרחבים ערער לחלוטין את שלטונה²¹. להתייצבותו של אזר לפני פרעה יכלה להיות רק סיבה אחת: הבנת האיום שטמן בשבילו המסע המצרי. ברם, בשובו לארצו נעשה אזר לוואסאל נאמן של

גבל. עובדה היא, כי במכתבים המרובים ששיגר רב-אד למצרים אין למצוא כל רמז לכך, שהלה ידע על ההכנות למסע. אילו היה מקבל אינפורמציה כלשהי על עניין זה, ודאי היה מגיב על כך באחת מאיגרותיו לפרעה. לקביעה זו ערך רב בדיון בכרונוגר' לוגיה היחסית של מכתבי אל-עמארנה, שכן באותו פרק-זמן נכתבו איגרות-התשובה לפרעה שבהן נדון המסע, ואין להניח, שנתחברו במשך תקופה ארוכה. דעה מנוגדת ראה: קמפבל (לעיל, הערה 12), עמ' 134—135.

18. מס' 196 : 38—43, 197 : 7—20.

19. מס' 197 : 25—34. והשווה מראי-מקומות נוספים: קנודטון (לעיל, הערה 1), עמ' 1110, 1287—1284; כן עיין: K. A. Kitchen, *Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs*, Liverpool 1962, pp. 44—45

20. על אחת הדרכים שבהן היו ידיעות אלו עשויות להגיע ראה: מס' 147 : 66—

70, 149 : 67—70.

21. מס' 169—170; והשווה מס' 140 : 8—9, שנכתב לפני נסיעת אזר למצרים.

תכנון מסע מצרי לכנען בימי אמנחותפ הד'

שפֿלֿיִם, מלך חת²², ודאי משום שנתחוויר לו, כי התכנית המצרית לא תצא אל הפועל.

אמנם מעידים מכתבי אל-עמארנה, כי ההכנות למסע התקרבו לסיומן, אך קשה למצוא סמוכין לכך, שאמנם הוצאה התכנית אל הפועל. מכל-מקום ברור, כי ביטול התכניות הזיק מאוד לעמדת מצרים בסוריה ובארץ-ישראל, וכי מתנגדיה שוב הרימו ראש. עם זאת יש בעצם התכניות משום עדות לעניין שגילה אמנחותפ הד' במתרחש במרחב ולרצונו להוסיף ולהחזיק בו כחלק מן האימפריה המצרית.

22. על פעילות אור ראה לאחרונה : H. Klengel, Aziru von Amurru und seine Rolle in der Geschichte der Amarna Zeit, *MIO*, 10, 1964, pp. 57 ff. שחזור כרונולוגי של פעילות זו ראה : קיצ'ן (לעיל, הערה 19), עמ' 28 ואילך ; קמפבל (לעיל, הערה 12), עמ' 89 ואילך.